

УДК 316.772: 94 (304):008

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.01.213>

РЕКУРСИВНІ КОМУНІКАЦІЙНІ ПОДІЇ В КОНТЕКСТІ «ЕТНІЧНИХ ЧИСТОК» ПІД ЧАС 2-Ї СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Ірина ГАЮК

ORCID ID: <https://ORCID 0000-0002-1296-0872>

докторка культурології, кандидатка філософських наук, доцентка,
Львівська національна академія мистецтв,
вул. В. Кубійовича, 38, 79011, Львів, Україна,
e-mail: irinahayuk@gmail.com

Мета статті — проаналізувати історичний контекст подій, які призвели до масових вбивств поляків, вірмен та українців під час 2-ї Світової війни та інтерпретація їх у суспільному та науковому полі України та Польщі. Уточнено зміст термінів «геноцид» та «етнічні чистки» і показано некоректність їхнього використання стосовно дій ОУН/УПА. Доведено, що для виникнення такого негативного комунікаційного поля, в якому диспозиції українців та поляків у певний час стали настільки антагоністичними, що призвели до фізичного насильства, мали бути попередні неодноразові мовленнєві та дієві акції, які зробили можливим такий перебіг подій. На основі аналізу спогадів буковинських вірмен показано наявність розриву між реальним наповненням щоденного життя вірмен довоєнної Буковини (соціологія повсякденності) з домінуючою у державно-політичному полі 2-ї Речі Посполитої великопольською концепцією зверхнього і переважно негативного представлення українців.

В основу дослідження покладено теорію соціальних систем та комунікації Н. Лумана, соціологію повсякденності, принципи новоісторичного підходу та загальнонаукові методи компаративного аналізу та синтезу.

Ключові слова: вірмени, війна, геноцид, комунікація, поляки, рекурсивні події, українці.

Iryna HAIUK

ORCID ID: <https://ORCID 0000-0002-1296-0872>

D-r of cultural studies, DPh, Associate Professor
of the Department of the art's management
of Lviv National Academy of Arts,
38, V. Kubiyovycha str., 79011, Lviv, Ukraine,
e-mail: irinahayuk@gmail.com

RECURSIVE COMMUNICATION EVENTS IN THE CONTEXT OF «ETHNIC CLEANSING» DURING WORLD WAR II AND THEIR REFLECTION IN CONTEMPORARY PUBLIC AND SCIENTIFIC DISCOURSE

The purpose of the the study. The aim of the article is to analyse historical context of the events that led to the mass killings of Poles, Armenians and Ukrainians during World War II (foremost in Kutly in 1944) and their interpretation in the public and scientific spheres of Ukraine and Poland, and to identify the main characteristics of the communication field in which Ukrainians, Poles and Armenians interacted in the 1st half of the 20th century.

Research methodology. The research is based on N. Luhmann's theory of social systems and communication, the sociology of everyday life, the principles of the new historical approach, and general scientific methods of comparative analysis and synthesis.

Results. It showed that all legal documents defining genocide lack (or ignore) an important component regarding the role of the state in committing genocide, which would be entirely logical to highlight, since only the state has sufficient power and administrative resources to organize such mass killings. It has been proven that for such a negative communication field to arise, in which the dispositions of Ukrainians and Poles at a certain time became so antagonistic that they led to physical violence, there had to be previous repeated verbal and practical actions that made such a scenario possible. Based on an analysis of the memories of Bukovinian Armenians, the author shows that there was a gap between the real content of the daily life of Armenians in pre-war Bukovina (the sociology of everyday life) and the dominant concept of the 2nd Polish Republic, which was largely negative and condescending towards Ukrainians.

Novelty. It has been revealed that recursive communication chains appear and are intensively used precisely in propaganda to shape the image of the Other. This is due to their ability to create the appearance of a logically sound message, when in reality it is based on a set of classic logical fallacies. It has been shown that the unwillingness of some Polish scholars and society to investigate the causes of the tragic events is linked to their refusal to recognize the Ukrainians' right to their own sovereign state, for which it is necessary to maintain a constructed negative image of Ukrainians.

Keywords: Armenians, communication, genocide, Poles, recursive events, Ukrainians, war.

Вступ. *Постановка проблеми.* Повномасштабна військова агресія росії проти України, яка почалася 24 лютого 2022 р., злочини, які робила і робить російська армія на окупованих землях, знову актуалізували в українському та світовому медіапросторі термін «геноцид». Хоча навіть без дослідження прямих військових злочинів росіян достатньо послухати офіційну російську пропаганду на державних каналах упродовж останніх 10 років, де відверто закликають до знищення України та українців, щоби мати всі підстави для визначення дій росії проти України актом геноциду. Водночас, попри пряму військову агресію, рф давно й активно веде пропагандистську війну проти України у країнах Європи, які є нашими союзниками, і ці гібридні дії дають потрібні рф плоди. Зокрема, попри ту величезну підтримку, яку надали українцям після початку вторгнення наші польські сусіди, останні три роки є помітним й зростання негативних настроїв проти українців, одним із активних чинників якого знову стало питання «злочинів українських націоналістів» під час 2-ї Світової війни, та особливо питання визнання Волинської трагедії 1943 р. актом геноциду та вимогу «каяття» від українців. І слід визнати, що зростання подібних настроїв є не лише наслідком дії російської п'ятої колони у Польщі, але й результатом тих самих рекурсивних комунікаційних подій у суспільно-політичному полі 2-ї Речі Посполитої міжвоєнного періоду та часів 2-ї Світової війни, а надто — помітного ресентименту частини польського суспільства щодо «східних кресів». Водночас, тема Волинської трагедії була і є не єдиною больовою точкою для поляків: для частини поляків і польських вірмен аналогічною подією стала трагедія в Кутах навесні 1944 року.

Мета статті. Метою статті є аналіз чутливої для українців, поляків і вірмен теми знищення поляків і вірмен в Кутах у 1944 р., її інтерпретація в сучасному суспільно-науковому дискурсі України та Польщі та виявлення основних характеристик комунікаційного поля, в якому відбувалася взаємодія українців, поляків та вірмен 1-ї пол. ХХ століття.

Методологія дослідження. В основу дослідження покладено теорію соціальних систем та комунікації Н. Лумана, соціологію повсякденності, принципи новоісторичного підходу та загальнонаукові методи компаративного аналізу та синтезу.

Аналіз джерел. Дослідження стосовно визначеної теми можна поділити умовно на три основні блоки: два теоретико-методологічні — це розвідки щодо рекурсивності в комунікації, які значною мірою відштовхуються від праць Н. Лумана [1; 2], і праці щодо осмислення феномену імперськості [3, с. 132—138; 4, с. 97—118]. Та найбільший блок джерел — це дослідження на тему українсько-польських взаємовідносин, до якого в контексті саме цієї теми органічно входять праці польських вірменологів, зокрема Р. Круль-Мазур [5, с. 229—251], К. Стопки [6, с. 149—174] тощо, та нащадків польських вірмен, що покинули Буковину і Покуття в 1944—1945 рр., зокрема, А. Данілевич [7—9]. Комунікаційна тематика є популярною в науковому середовищі, однак звертання до вивчення власне рекурсивності в комунікаційних процесах є поодинокими [10], на відміну від статей, які аналізують, зокрема, владу в системі комунікації [11, с. 224—233; 12, с. 471—491]. Тема польської великодержавності також присутня в численних публікаціях стосовно українсько-польських взаємовідносин. Загалом проблематика стосовно масових вбивств українців та поляків постійно з'являлася в науковому і публічному дискурсі двох країн упродовж всього часу існування незалежної української держави, хоча змістовний вектор сторін найчастіше мав різне спрямування. Однак повноцінний аналіз досліджень на цю тему вимагатиме окремої статті. З важливих публікацій останнього часу варто відзначити книгу В. Кіпіані на тему історичної пам'яті «Війна двох правд» 2023 р. [13], монографії П. Кралука «Українці та поляки: 1000 років (не)розуміння» 2021 р. [14] і Я. Куроня «Поляки та українці: важкий діалог» 2019 р. [15], а з попередніх видань — безумовно унікальне документальне видання Євгена Місила «Акція “Вісла”» [16] і том досліджень, документів і спогадів щодо Волині й Холмщини 1938—1947 рр. в контексті польсько-українського протистояння та його наслідків, виданий Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України тощо [17].

Основна частина. Перш ніж перейти до аналізу історичного вмісту, для адекватного розуміння необхідно пояснити низку термінів та вихідних тез, які лягли в основу розвідки. Одна з ключових засад в аналізі подій щодо рекурсивності базується на тезі Н. Лумана, що «комунікація не може відбуватися

як одинична подія. Будь-яка комунікація передбачає інші операції подібного типу, на які вона може реагувати і які може стимулювати. Без рекурсивного співвідношення такого типу вона взагалі б не мала жодного приводу відбутися» [1, с. 190]. Це означає, що для виникнення такого негативного комунікаційного поля, в якому диспозиції українців та поляків у певний час стали настільки антагоністичними, що призвело до фізичного насильства, мали бути попередні неодноразові мовленнєві та дієві акції, які зробили можливим такий перебіг подій.

Термін «комунікативна подія» означає процес передачі/обміну значимої, інтенційно місткої інформації між суб'єктами події, зумовленої певними інтересами суб'єктів. На відміну від комунікативного акту, який може бути емоційно нейтральним, комунікативна подія завжди є соціально значимою, такою, яка формує відповідні настрої, скеровує на створення емоційно містких стійких паттернів щодо сприйняття певних подій, соціальних груп, феноменів тощо.

Наступне питання стосується визначення термінів «геноцид» та «етнічні чистки». Попри доволі поширене вживання цих термінів у науковому та медійному просторах, говорити про усталене чітке та однозначне їхнє визначення навряд чи можна: доцільніше визнавати ці терміни такими, які мають відкриті смислові рамки для уточнення або доповнення їхнього змістовного ядра. Отже, геноцидом вважається повне або часткове знищення групи людей за національною, расовою, етнічною або релігійною ознакою. Історія включення терміна «геноцид», розробленому Рафалом Лемкіним, у міжнародне право після 2-ї Світової війни добре відома, тому не будемо на ній зупинятися. Змістовне ядро цього терміна залишилося незмінним, хоча надалі вчені вносили певні уточнення, зокрема, що геноцид не є спонтанним, випадковим або афективним актом, натомість це завжди заздалегідь спланована акція. «Єдина офіційна спроба ідентифікувати геноцид ХХ ст. була здійснена Б. Вітекером у рапорті “Про запобігання дискримінації і захист меншин Комісією людських прав ЮНЕСКО”. У рапорті ... згадано про народ гереро, вірмен, голокост, убивство етнічної групи гуту народом тутсі в Бурунді 1965 і 1972 років, знищення індіанців племені ахе у Парагваї та релігійної групи багаїв у Ірані» [18].

Однак у всіх правових документах щодо визначення геноциду відсутня (або проігнорована) важли-

ва складова щодо ролі держави у скоєнні геноциду, маркування чого було би цілком логічним, оскільки лише держава має достатньо силових та адміністративних ресурсів для організації такого роду масових вбивств. Це може бути відверто проголошена політика, як от геноцид вірмен у Туреччині, Голокост євреїв тощо, або прихована підтримка такого роду акцій шляхом уникнення осуду (ігнорування) з боку державних інституцій агресивної риторики, невтручання або запізніле втручання вже після скоєння масових вбивств тощо. Зрештою, навіть список подій, визнаних значною частиною світової спільноти геноцидом, робить очевидним висновок, що організатором геноциду тією чи іншою мірою завжди є держава.

Термін «етнічні чистки» з'явився в правовому полі Європи у 1990-х рр. Згідно з резолюцією ООН це, фактично, одна з форма геноциду — цілеспрямована політика, розроблена однією етнічною чи релігійною групою для насильницького вигнання з певної території представників іншої етнічної чи релігійної групи, яка призводить до терору. Це дискримінація та витискання з країни «небажаних» груп населення з політичних (ідеологічних, релігійних) міркувань. Як бачимо, і тут очевидно прочитується відсилка до держави як до прямого або опосередкованого організатора та учасника цього діяння, оскільки без її згоди провести такого роду операції неможливо.

Аналіз подій, які призвели до трагедії в Кутах навесні 1944 р., так чи інакше піднімає питання взаємовідносин українців з поляками у міжвоєнний період і впродовж 2-ї Світової війни. Стисла довідка щодо кутських вірмен, колонія яких була однією з найбільших на теренах Західної України кінця ХІХ — поч. ХХ ст.: її створили представники останньої великої хвилі вірменської міграції до південно-східних воєводств Речі Посполитої з Молдови наприкінці ХVІІ — поч. ХVІІІ ст., зокрема й в Кути, де бл. 1715 р. була збудована перша ще дерев'яна церква і утворена парафія [19, с. 100]. Після йозефінських реформ 1787 р. у Галичині залишилося сім вірменських парафій, серед яких кутська була найбільшою за чисельністю і налічувала 1451 осіб [20, с. 74]. Кутські вірмени представляли собою унікальне в певному сенсі соціокультурне середовище, яке, з одного боку, було максимально інкорпороване в українсько-польське оточення, а з іншого — більше, аніж всі інші вірменські грома-

ди Західної України, зберегло давні етнонаціональні традиції, звичаї і навіть мову (частково у незмінному, а частково — у дещо модифікованому під впливом нових умов вигляді). Аналіз книги передшлюбних записів вірменської церкви в Кутах засвідчує, що хоча вірмени продовжували значною мірою дотримуватися ендогамії, проте доволі поширеними були шлюби з римо-католиками (переважно поляками та німцями) і греко-католиками — українцями, натомість шлюби з православними всіх конфесій, включно з ВАЦ, з євреями і протестантами були швидше виключенням [21]. Згідно з переписом у 1935 р. в Кутах проживало 6664 особи, з яких 1762 українці, 1236 поляків, 3168 євреїв, 490 вірмен і 8 інших.

Трагедія масового вбивства вірмен в Кутах, на відміну від Волині, до цього часу не була темою спільного обговорення українських та польських науковців, хоча в середовищі польських вірмен доволі часто звучить звинувачення «українських націоналістів» у «етнічних чистках» в Кутах навесні 1944 року. Це чутливе питання має декілька взаємопов'язаних, але різних аспектів. Насамперед, маємо доконаний історичний факт, що в Кутах 21—22 квітня 1944 року вояки загону УПА вбили багатьох поляків і польських вірмен. Однак будь який факт є свідченням чогось. І в цьому аспекті з'ясування/пояснення, що саме значить цей факт, яку реальність він відображає, маємо інтерпретації, які відчутно різняться і за кількісними показниками, а ще більше — за характером оцінки події, який дуже подібний до оцінки Волинської трагедії, коли українська сторона визнає факт вбивств, але спростовує в рази завищені цифри жертв трагедії, і обґрунтовано відкидає інтерпретування цієї події як геноциду поляків. Натомість польська сторона в рази завищує кількість жертв і інтерпретує цю подію як етнічні чистки або геноцид поляків та польських вірмен з боку «українських націоналістів».

Друга характерна відмінність у підходах до інтерпретації — тунельне фіксоване, поза історичним контекстом сприйняття поляками цих подій з категоричним уникненням навіть постановки питання щодо причин, які призвели до цього. В цьому сенсі українські дослідники переважно демонструють більш науковий виважений підхід до аналізу подій, попри значну кількість жертв серед українців від дій польської сторони.

Одразу зазначимо, що вбивство мирних людей, хто б його не здійснив, є воєнним злочином, який не можна виправдати нічим. Проте фактом є й те, що війна розлюднює, і це стосується всіх її учасників. Різанина в Кутах у квітні 1944 р. була скерована проти поляків, а вірмен часто не відрізняли від останніх. Розповідаючи про події в Кутах 21—22 квітня 1944 р., дослідники з Фундації польських вірмен говорять про вбивство 200 осіб різної статі та віку і називають цю трагедію «геноцидом». Питання, чому це відбулося — взагалі не постає, натомість присутня класична стереотипна схема: оскільки це зробили «українські націоналісти» (термін, який має виключно негативну конотацію у польському середовищі), тому цього, на думку частини польських науковців і громадськості, достатньо для розуміння/пояснення подій. Тобто маємо взірцевий рекурсивний ланцюг: члени УПА — це українські націоналісти, всі українські націоналісти — це людожери і фашисти, фашисти — це погано, значить УПА — це також погано, тому вояки УПА вирізають людей просто тому, що вони націоналісти-фашисти. Пояснення, яке нічого не пояснює, але демонструє небажання шукати відповідь на болюче питання і залишатися в прокурорській позиції.

Натомість події напередодні, а ще більше — внутрішня політика уряду 2-ї Республіки Польща міжвоєнного періоду, дозволяють зрозуміти причини цієї трагедії. Згідно з висновками дослідження засновника Кутського історико-краєзнавчого музею Омеляна Німця 19 квітня польські активісти напали на загін УПА, внаслідок чого загинув один вояк [22]. У відповідь на це загін під проводом командира з позивним Недобитий вбив у Кутах і деяких ближніх селах близько 35 людей — поляків, вірмен і членів змішаних українсько-польсько-вірменських родин. Окружний командир УПА з позивним Борис засудив таку непропорційну відповідь кутського загону УПА, однак Недобитого за це не покарали. А наприкінці квітня, за словами О. Німця, «банда у мадярській формі напала на мирних українців на вулиці Шевській, загинула 31 особа» [22]. Оскільки загинули лише українці, то, на думку О. Німця, це дає підстави вважати, що це була польська відповідь [22].

За словами О. Німця, що підтверджують і спогади самих кутських вірмен, тоді багатьох вірмен переховували українці, які теж постраждали від погро-

му. Остання кутська вірменка Антоніна Торосевич, за чоловіком Єгошина (внучата племінниця львівського мецената д-ра Юзефа Торосевича) згадувала: «Кажуть, що українці на вірмен нападали. Але то не українці, то були злі люди. ... Українці та вірмени женилися між собою і дотепер женяться. А скільки вони переховали поляків і євреїв у час тої розрухи! Хоча всім погрожували, казали, що за таке розстріляють цілу сім'ю. ... Страшні часи були» [22].

У 1944 р. згідно з угодою про «взаємний обмін населенням» (фактично — про депортацію) між урядами Польщі та СРСР, бл. 750 тис. українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини, і трохи більше (бл. 790 тис.) поляків та євреїв — із західних областей радянської України (в тому числі і вірмени з Кут та Буковини) були переселені/депортовані з Польщі до України, а з України до Польщі. Згодом у Польщі, особливо після розпаду СРСР, почали утворюватися вірменські культурні товариства і вірменські церковні осередки. І доволі швидко тема «репресій» «українських націоналістів» проти вірмен почала дедалі виразніше звучати всередині частини польського суспільства.

Так, першою великою акцією новоствореної вірменської парафії південної Польщі стало встановлення меморіальної дошки у жовтні 2005 р. поруч із чудотворним образом Матері Божої Підкам'янської [23, с. 9—10]. Напис на дошці: «В пам'ять про 1,5 мільйона вірмен, убитих у Туреччині у 1915 році за їхню віру в Ісуса Христа, та вірменів, які з 14 століття створювали Польську республіку, а під час 2-ї Світової війни на східних кресах загинули та страждали від рук НКВС, УПА та нацистів за їхню віру до церкви та Польщі. Польські вірмени у 1600-річчя утворення вірменського алфавіту. У 90-річчя геноциду в Туреччині. У 60-річчя прибуття вірмен до Нижньої Сілезії 2005 року». Ще одна схожа табличка була встановлена в костелі Матері Божої в Олаві у травні 2008 р. та в костелі отців Сальваторіан св. Іуди Фадея в Оборниках Сілезьких (з вірменським хрестом з церкви в Кутах) у квітні 2009 р.: «Жертвам геноциду поляків, вірменів та українців, вчиненого українськими націоналістами з УПА 19—21 квітня 1944 року в Кутах 10 листопада 1944 року, в Рибно та в інших містах Покуття та Подолу, кутянам, рибнівцям та їхнім нащадкам» [23, с. 9—10].

Про що говорять ці комунікативні події і до яких наслідків може призвести закладена у них інтенція? По суті, подібні таблиці не стільки підтримують пам'ять про своїх загиблих предків, скільки спотворюють історію і формують людиноненависницький дискурс, який має умовне відношення до реальної історії, але дуже ефективно працює на створення міцного фундаменту для формування і підтримування дискурсу ненависті та ворожнечі між сусідніми народами і державами.

Перша таблиця ставить на одні шальки терезів реальний жахливий геноцид бл. 2 млн вірмен 1915 р. в Туреччині і загибель тисяч поляків під час 2-ї Світової війни, прирівнює УПА до НКВС та німецьких нацистів, що є неприпустимим ані з історичної, ані з моральної точки зору. Для розуміння цього достатньо одного факту: уряд Туреччини, НКВС і німецькі окупанти — все це були представники і реалізатори державної політики, підкріпленої відповідними людськими і матеріальними ресурсами. Тоді як УПА не мала і сотої долі тих можливостей, які мали вказані сили, і не виконувала накази якогось українського уряду, нехай і в екзилі.

Для розуміння причин такої ситуації слід хоча б в основних рисах торкнутися загальнополітичної ситуації у Східній Європі 1910—1940-х рр. Загострення стосунків між поляками та українцями тісно пов'язане, насамперед, з внутрішньою політикою уряду Ю. Пілсудського у 2-й Республіці Польщі. Спочатку маршал був прихильником так званої «концепції федерації», яка передбачала створення федерації у Східній Європі у складі Польщі, Литви, України та Білорусі. Тоді його підтримували польські політики, які розуміли необхідність союзу з Україною, зокрема, молодий Єжи Гедройц. Втім, агресивна політика Ю. Пілсудського щодо ЗУНР з листопада 1918 р. як тимчасового очільника Польської держави дає привід припустити, що всі його розмови про федерацію — лише політичні маніпуляції з метою посилити коаліцію проти більшовиків. Це вичерпно сформулював один із співпрацівників відомого журналу «Культура» (який Гедройц випускав у Парижі) український публіцист, науковець, історик в екзилі Богдан Осадчук: «Польща війну виграла, але Пілсудський свою концепцію програв» [24]. Після закінчення польсько-російської війни та підписання Ризької угоди у 1921 р. польський уряд

став проводити жорстку асиміляційну політику, яка відмовляла українцям у Галичині, на Волині і Холмщині в автономії. Антиукраїнська політика посилювалася після повернення Ю. Пілсудського до влади в результаті державного перевороту у травні 1926 р. і відтоді про жодну автономію, зокрема Галичини, вже не йшлося. Антиукраїнська політика у всіх сферах посилювалася, а з 1930 р. почалася паціфікація — масові каральні заходи польського уряду по відношенню до українців у Галичині, на Лемківщині (1931 р.), на Волині й Поліссі (1932 р.).

Тоді на прохання українських депутатів і сенаторів Рада Ліги Націй створила комісію для розслідування ситуації в Західній Україні, яка в січні 1932 р. ухвалила рішення, що засуджувало дії польського уряду проти українського населення [25]. Закономірно, що одним із головних наслідків такої політики стало зростання ворожості українців до поляків.

Український часопис «Діло» наводив приклади тогочасної риторики польських національних демократів (т. зв. вшехполяків), яка уповні підпадає під визначення шовіністичної, скерованої на розпалювання міжнаціональної ворожнечі: зокрема, їхня преса вимагала від уряду «закрити центральні українські культурно-громадські й економічні установи, закрити українські середні школи та проголосити бойкот українських фірм у роді “Маслосоюзу”» [26]. Польська преса публікувала численні звернення від польських організацій та приватних осіб, які вимагали створення загонів самооборони на місцях, звинувачували в акціях підпалів майна польських власників всіх українців, вимагали за одну спалену польську хату «пустити з вогнем до 100 українських хат, за один спопелений польський фільварок — «три руські приходства і три руські “Просвіти”» [26]. При цьому офіційна пропаганда переконувала, що ставлення держави до українців є настільки ліберальним, що вони «в освітньому і економічному плані розвинулися до рівня, про який не могли мріяти за австрійських часів», що було відвертою неправдою, тому що саме за Австро-Угорщини українці отримали право на власну освіту, на створення громадських організацій та союзів. Очевидно те, що поляки в Австрії/Австро-Угорщині перейшли зі статусу політично домінуючої нації у статус однієї з чисельних етнопольських меншин з однаковими для всіх правами, стало болючим ударом для їх великодержавної мен-

тальності, чого вони не могли забути. Тоді як, за інформацією часопису «Діло», після восьми років перебування західноукраїнських земель під польською владою (з 1919 р.), «кількість українських народних шкіл зменшилася на 2166, українські гімназії були перетворені на утравістичні, були ліквідовані українські кафедри у Львівському університеті, максимально унеможливлено розвинути приватного шкільництва, активно впроваджувалася політика колонізації і т. зв. осадництва..., свідомих українців максимально обмежували з працевлаштуванням» [26] тощо.

Польська провладна преса уникала вживання назв «Україна» і навіть «Галичина», які перетворилися у Малопольщу, «східні креси» тощо. Лексика була не випадковою: ці назви мали сконструювати і закріпити у свідомості як українців, так і поляків значення меншовартісності українців/малопольків (за аналогією з малоросами), маргінальності не лише географічної, але й культурної. Звідси використання поляками термінів «прикордоння/креси / «східні креси» (від пол. «kres» — «границя», «кінець», «край») — польська назва територій сьогоденної Західної України, Західної Білорусі та Литви.

Далі наведемо повністю цитату з часопису «Діло»: «Польська політична думка в напрямі розв'язки національних питань здобулася тільки на одну концепцію... вшехполяків: асиміляція, творення польської більшості на українських землях при допомозі колонізації і денационалізації... Для представників «вшехпольського» табору... аксіомою стало твердження про те, що українського народу немає, українці не мають самостійної історичної традиції, вони просто етнографічна маса, яку Польща перетворить у польську націю» [26]. Такі думки та настрої були у вагомій частині польського суспільства у 1920-х рр. Як справедливо зазначають сучасні вчені, створення категорії населення, позбавленої громадянських прав, є одним із перших проявів масових політичних репресій проти певної категорії населення [4, с. 108—109].

Але майже через 100 років такі ж самі інтенції унаочнені у фільмі В. Смажовського «Волинь», де режисер «не просто не приховує, а підкреслює... злостивий скепсис... щодо здатності українців збудувати власну державу та утримуватись в рамках загальнолюдської «нормальності» без зовнішнього

контролю» [27]. Звичайно, що і тоді була поміркована твереза частина польської преси, але вона не була домінуючою. Таку антиукраїнську політику засвідчують і багато архівних документів.

Паціфікація українців у 1930-х рр. і наступні соціально-політичні кроки польського уряду до початку 2-ї Світової війни успішно справилися з формуванням атмосфери взаємної ворожнечі між поляками та українцями на всіх рівнях соціального життя і створили виключно сприятливий режим для маніпулювання у власних інтересах поляками та українцями як з боку німців, так і радянської влади.

Повертаючись до кутської трагедії, поставимо запитання: «А чи були міжнаціональні сутички на Покутті та Буковині між українцями та вірменами, яких часто ототожнювали з поляками, до початку війни?» Відповідь — ніколи: не було жодного прикладу міжетнічних або міжнаціональних сутичок між українцями та вірменами до початку 2-ї Світової війни та захоплення Буковини Радянським Союзом. Більше того, у статті щодо буковинських вірмен, їхнього життя, світогляду та наративів, які збереглися в пам'яті їхніх нащадків у Польщі (куди їх переселив не український, а радянський уряд), польська дослідниця Р. Круль-Мазур зазначає, що польські вірмени, які походять з Буковини, з великим сумом констатували, що ця «Європа в мініатюрі» припинила своє існування 28 червня 1940 року, коли радянські війська увійшли в північну частину Буковини і приєднали цю територію до Радянського Союзу [5, с. 245]. Буковинські вірмени порівнювали цю подію з вигнанням із «буковинського раю». Незважаючи на це, польська дослідниця тут же пише, що «жах етнічних чисток, яких зазнали вірмени на Буковині від рук українських націоналістів, був вписаний в етнічну міфологію переслідування» [5, с. 245]. Тобто, знову маємо рекурсивний ланцюг: попри те, що сама дослідниця фіксує, що до війни Буковина була «Європою в мініатюрі», яка припинила своє існування через радянську окупацію, все одно в усьому винні не СРСР і війна, а українські націоналісти, які, «перетворили Буковину на ще одне місце масових вбивств», а події в Кутах та Банилові прирівнює до геноциду вірмен 1915 року в Туреччині [5, с. 245].

Якщо подібний ресентимент ще можна зрозуміти у нащадків вірмен, які загинули у цих містечках та селах, то зрозуміти таку позицію в науковця, який, по-

при власні симпатії або антипатії, таки має спиратися на аналіз фактів і виважено використовувати терміни, особливо такі, як «геноцид», «етнічні чистки», складно. Адже написане самою Р. Круль-Мазур засвідчує відсутність міжнаціональної та міжетнічної ворожнечі на Буковині до 1940 р., інакше цей край не сприймався би вірменами як «рай земний». Тим не менше, вона вживає термін «етнічні чистки», який доречно використовувати лише в контексті державної політики, оскільки дії, спрямовані на примусове вигнання людей іншої етнічної або національної приналежності з певної території у різних формах, можуть організувати люди, що мають державну владу і відповідний адміністративний ресурс, а українці тоді не мали власної держави. Тому з наукової точки зору використовувати термін «етнічні чистки» в даному випадку є вкрай некоректним, а тим більше порівняння кутських подій з геноцидом вірмен в Османській імперії. При цьому дослідниця взагалі не ставить питання щодо причин ворожого ставлення українських націоналістів до поляків, тому що тоді треба було б говорити про дискримінаційну щодо українців політику польського уряду, а також про масові вбивства українців поляками в 1943—1945 рр. (Красний Сад, Сагринь, Павлокома, Пискоровичі, бійня у Верховині тощо).

Якщо аналізувати тексти буковинської вірменки Анни Данілевич (на які, зокрема, спирається Р. Круль-Мазур), використовуючи принципи новоісторичного підходу (узагальнено: йдеться про те, що літературні тексти не відображають реальність, а є репрезентацією певної ідеології), то можна помітити прихований конфлікт між доволі поширеною і сьогодні великопольською концепцією представлення подій 2-ї Світової війни як результату дій «страшних українських націоналістів», які нищили поляків та вірмен лише тому, що останні були виключно польськими вірменами, а з іншого боку — сум за тією Буковиною, яка була «земним раєм», що в принципі було б неможливим за наявності постійного негативного ставлення до вірмен/польських вірмен з боку українців, які кількісно безумовно домінували на Покутті та у північній Буковині.

Іншими словами, існувала повсякденна реальність тісного співжиття вірмен на всіх рівнях побутової культури, фізичного простору (сусідства), ділового (співпраця) та емоційно-людського з укра-

їнцями, євреями, німцями тощо. Поряд із цим, було політично-державне/ідеологічне поле, яке формувало певні диспозиції (габітус) сприйняття реальності, які, особливо після встановлення 2-ї Речі Посполитої, формували сприйняття реальності в душі великопольських концепцій зверхності польської нації та, фактично, скасування українців як повноцінного автохтонного етносу з власною культурою, традиціями, звичаями та мовою. В термінах конструювання соціальної дійсності через формування стереотипів українцям відводилася роль «Іншого» з наступним переведенням у «Чужого/ворога».

Проте ця реальність погано корелювалася з повсякденним життям, в якому українців та польських вірмен пов'язували багатолітні компліментарні взаємовідносини від ділових до родинних. Фактично, спогади Анни Данілевич є яскравим прикладом конфлікту соціології повсякденності, яка відображала реальну незаідеологізовану атмосферу щоденного життя довоєнної Буковини, з домінуючою у державно-політичному полі 2-ї Речі Посполитої великопольською концепцією зверхнього і переважно негативного представлення українців. І, знову ж, та сама амбівалентність, чи, швидше, розрив між сприйняттям/відчуттям та інтерпретацією: з одного боку — Буковина, цей рай і толерантність («Для нас людина іншої національності чи віросповідання не була кимось невідомим. Ми ставилися до кожного з гідністю, як і належить людині» [8, с. 11—16]), а з іншого — «страшні українські націоналістичні вбивці»; з одного боку — вірменські родини «зазнали такої ж долі, як і єврейські», а з іншого — «ті, хто вижив, були врятовані завдяки українським родинам» [9, с. 108].

Навіть у назві своїх мемуарів «Від румунської Буковини до Нижньої Сілезії» Анна Данілевич дзеркалить «всехпольськість» з її небажанням вживати слово «український», хоча на момент її переїзду до Польщі це вже й офіційно (а не лише по суті) була українська Буковина. Вона пише, що Буковина для польських вірмен — це, перш за все, люди, що все її життя проходило в оточенні інших людей: «Мое життя проходило в оточенні інших людей, і я також була середовищем для інших. Ми були як нитка, переплетена в одній тканині. А основою була Північна Буковина. Все відбувалося на цьому полотні, і це стосувалося мешканців цієї зем-

лі» [7, с. 22—24]. Хто були всі ці інші люди? У 1910 році населення герцогства Буковини складало 800198 осіб. Серед них українців/русинів було 38,88%, румунів — 34,38%, німців і євреїв — 21,24%, поляків — 4,55%, мадярів — 1,31%. Згідно з переписом населення Кут 1935 р. більшість населення там становили євреї, а потім — українці. Відтак, більшу частина оточення А. Данілевич складали саме українці.

Отже, можемо констатувати наявність у польському суспільному та науковому комунікативному просторі доволі очевидного дискурсу щодо поляків та польських вірмен як жертв «українських націоналістів з УПА». Чому навіть польські науковці відтворюють такий дискурс без жодних спроб дослідити обставини та причини трагедії? Численні дослідження природи стереотипів переконливо пояснюють небажання людей брати до уваги очевидні факти: це бажання зберегти владу або панівне положення стосовно тих, кого це стереотипне уявлення виводить в аутгрупу/стан Іншого/Чужого. Саме тому, частині польського суспільства важливо не з'ясувати причини трагедії з тим, щоби зробити висновки, які унеможливають їхнє повторення, натомість, необхідно зберегти ретельно сформований стереотип щодо українців, який дозволить їм психологічно і ментально комфортно відмовляти українцям у їхньому праві на власну суверенну державу, власну історію та культуру. Чого, відзначимо, в українському суспільстві відносно до поляків ніколи не було.

В польській листівці липня 1944 р. з нагоди Волинської трагедії маємо весь набір агресивної шовіністичної риторики щодо українців: «розгнущані українські банди, п'яне від крові українське населення, звиродніле українське суспільство, суспільство катів і злочинців, злочинне українське суспільство, як переконаний ворог польського народу і Польської держави, яке має бути позбавлене всіх політичних прав» [28].

Порівняємо дискурс цієї листівки з відозвою ОУН-Б до поляків у липні 1943 р.: «Поляки! Спільна доля, яка нас сьогодні з'єднала і наша боротьба проти Берліна і Москви за наші незалежні держави вимагають порозуміння між нашими двома народами. Український нарід завжди готов до такого порозуміння. Не маємо ворожих плянів по відношенні до польського народу і не хочемо ні клаптика поль-

ської землі. Визнаємо право кожного народу на самовизначення і власну державу...».

Далі у відозві сказано, що поляки, які захочуть залишитися на українських землях, матимуть гарантії повної свободи, безпеки і «всі права на рівні з українськими громадянами» [28].

Дослідники історії українського визвольного руху зазначали, що ставлення ОУН «до всіх інших народів, зумовлено їх ставленням до української державності. Тільки на платформі визнання за українським народом права на власну державність можлива наша співпраця з навколишнім світом» [29, с. 107].

Чому відбувається «канонізація пам'яті» про масові вбивства українцями поляків? Справа навіть не стільки в небажанні визнавати, що саме політика уряду 2-ї Речі Посполитої сформувала таке, значною мірою, негативне ставлення до поляків серед українського населення. Як уже було зазначено, працює класична модель формування стереотипного образу «Іншого/Чужого», який виключає рівноправні партнерські стосунки, виключає можливість визнання за «Іншим» будь-яких прав, а значить — і претензій на, зокрема, ті ж самі «східні кресли», які повинні залишатися малою «ойчизною» для поляків, але жодним чином ніякою вітчизною для українців. Тобто це позиція, яка унеможливує навіть пробіск думки про те, що їхні «східні кресли» — це історичні українські землі, і що українці є повноцінним автохтонним народом цих земель, який має повне право хотіти і вимагати щонайменше своєї автономії. Ситуація ускладнюється й тим, що як будь-який стереотип, такий погляд на українців не є емоційно нейтральним, а, навпаки, несе сильний емоційний заряд. Звідси така непримиренна позиція щодо дій УПА, адже якщо характеризувати членів ОУН/УПА виключно як вбивць, людоджерів і бандитів, то такий образ дозволяє психологічно комфортно ненавидіти, зневажати і ніби делегує полякам право на будь-які вимоги до українців.

Ще однією вагомою причиною активізації негативної великопольської риторики щодо українців сьогодні є те, як слушно зауважив проф. Косак, що і за радянських часів Польща продовжувала вести антиукраїнську пропаганду, змальовуючи членів ОУН-УПА як бандитів, злочинців, фашистів тощо. Зокрема, він згадує антиукраїнський роман Яна Гергарда «Juny w Bieszczadach», який Польське Мініс-

терство оборони перевидавало щороку. У 1973 р. у Любліні накладом 90 тис. примірників вийшло його дев'яте видання, яке Міністерство освіти рекомендувало для польських шкіл [28].

Після короткого сплеску у 1990-х рр. проведення спільних конференцій та обговорювань важливих й чутливих питань українсько-польської історії в нульових роках такі спільні проекти перестали реалізовувати, і поступово дедалі помітнішими ставало зростання настроїв, які мали негативний щодо українців характер. У 2016 р. на екрани у Польщі вийшов фільм В. Смажевського «Волинь», який викликав у багатьох поляків схвальну реакцію, і цілком протилежну — в українському суспільстві. Як відзначив Адам Бальдер, «Волинь» В. Смажевського — це «втрачений шанс по-справжньому порозумітися з українцями»: «Польський глядач після перегляду «Волині» дістане підтвердження, що українці — за незначними винятками — це звірі, німецькі й советські колаборанти», єдиною метою яких є вбивство поляків; українці це є п'яна темна голота, натомість поляки — це є лицарі, які сповідають кодекс честі тощо [30].

Сьогодні, після майже чотирьох років повномасштабного вторгнення росії в Україну, цей фільм сприймається вже не просто як антиукраїнський, а швидше як один із паростків аналогічної війни. Тому що його наративи фактично дзеркалять наративи російської пропаганди: «українці — це видуманий неіснуючий народ, це малороси (недоросіяни)/малопольяки (хлопи), це нацисти і фашисти і т. п., а росіяни — це старші брати, які несуть темним українцям «русский мир», вони діють виключно благородно як лицарі («честь офіцера») тощо.

Спостерігається цікава закономірність: рекурсивні комунікаційні ланцюги з'являються та інтенсивно використовуються саме у пропаганді для формування образу «Інакшого» «Чужого». Це відбувається завдяки їхній здатності створювати видимість логічного обґрунтованого повідомлення, тоді як в реальності в основі лежить набір класичних логічних помилок, коли аксіоматизується певна вихідна теза, використовуються принципи систематичної помилки виборки та «idem per idem» (всі українські націоналісти погані, УПА — це українські націоналісти, значить всі вояки УПА погані з наступним поширенням висновку на всіх українців), і все це подається як правдива дійсність.

Висновки. Н. Луман доводив, що «за нормальних умов функціонування соціуму всі учасники комунікативного процесу підпорядковуються умовам сумісності з іншими рівнями утворення систем» [2, с. 59—60]. Однак, якщо політична влада, використовуючи весь наявний у неї силовий і адміністративний ресурс, намагається дискримінувати найбільшу за чисельністю етнонаціональну спільноту країни і позбавити її права на власну мову, культуру та адміністративну автономію, то подібні умови не підпадають під визначення «нормальних», тому що це призводить до порушення тих самих умов сумісності. Більшість відомих нам актів геноциду або етнічних чисток завжди попередньо супроводжувалася відповідною комунікативною обробкою, яка знищувала умови для нормального співжиття. Вони не лише відбуваються у певному комунікаційному просторі, але їхня реалізація стає можливою після низки відповідних комунікаційних подій, які створюють потрібний настрій, потрібну картину світу, в якій подібні дії стають можливими або й необхідними. І як психологічні травми в житті людини, такі події стають травмуючим ґештальтом у житті етнічних груп або цілих народів. А єдиним шляхом до мінімізації впливів такої травми є вивчення (проговорення) травмуючих подій, з'ясування причин, які до цього призвели, вироблення висновків, які унеможливають повторення подібного сценарію в майбутньому, і, можливо, взаємне вибачення та залишення цього в минулому. Якщо замість цього відбувається постійна стигматизація історичних ран та кривд, то наслідком цього стає спочатку фіксація на цих ранах та болях від них, а потім екстеріоризація джерела боляч, зрештою, бажання його знищити. А це може призвести лише до нових чисток, тому що агресивні комунікативні події дуже ефективно руйнують спільний життєвий простір і створюють сприятливий ґрунт для переходу до фізичного насильства. Хоча вся історія Польщі ХХ ст. надала достатньо підстав для усвідомлення, що незалежна Польща неможлива без незалежної України (Єжи Ґедройц), однак і сьогодні далеко не маргінальні науковці пишуть статті у цілковито великопольському дусі і намагаються доводити українцям, що вони — неіснуюча нація, яка не має права претендувати на власну історію, власну культуру та власну державу [6]. Приклад сучасної росії наочно показує, до яких наслідків веде не-

вилікована хвороба імперськості/великодержавності з відповідною риторикою і політикою — до фактичної руйнації власної держави та позбавлення її цивілізаційного майбутнього.

1. Luhman N. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. 596 s.
2. Luhmann N. *Macht*. Stuttgart: Enke, 1975. 156 s.
3. Тарадайко С. Відхід імперії. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 132—138. URL: <https://orcid.org/0000-0002-8320-6447>
4. Kotliarov Petro, Kuryliak Valentyna, Demchuk Stefaniia. Memory, Trauma, and Religious Identity. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 4. Pp. 97—118. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2355>
5. Kryl-Mazur R. *Bukowina jako ojczyzna prywatna polskich Ormian*. S. 229—251 URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/46850/krol-mazur_bukowina_jako_ojczyzna_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.11.2025).
6. Stopka K. Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposoby pisania historii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej. *Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. № 1. S. 149—174.
7. Danilewicz A. Opatrzność Boska czuwała. *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego (OTK)*. № 9. Kraków, 1996. S. 22—24.
8. Danilewicz A. O Ormianach i Polakach zamordowanych w Baniowie nad Czeremoszem na Bukowinie. *Biuletyn OTK*. № 2. Kraków, 1994. S. 11—16.
9. Danilewicz A. *Z rumuńskiej Bukowiny na Dolny Śląsk*. Kraków: Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, 2003. 201 s.
10. Bolander Th. Self-reference and paradox. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab, Stanford University*, 2024.
11. Бондар Т. Влада в системі комунікації та її трансформації в інформаційному суспільстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 7*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. Вип. 42 (55). С. 224—233.
12. Лушахіна Т. *Комунікативна політика органів публічної влади під час війни. Публічне адміністрування і регіональний розвиток*. Миколаїв: Чорноморський національний університет ім. П. Могили, 2023. № 20. С. 471—491.
13. Кіпіані В. *Війна двох правд*. Харків: Vivat, 2023. 304 с.
14. Кралюк П. *Українці та поляки: 1000 років (не)розуміння*. Харків: Фоліо, 2021. 320 с.
15. Куронь Я. *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2019. 264 с.
16. Місило Є. *Акція «Вісла»*. Вид. 2, доп. Варшава: Український архів, 2014. 564 с.

17. Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Під ред. Я. Ісаєвича. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 815 с.
18. Геноцид. Онлайн-енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-29090> (дата звернення: 12.10.2025).
19. Barącz S. *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol, 1869. 317 s.
20. Zachariasiewicz X. *Wiadomość o Ormianach w Polsce*. Lwów: wyd. Naukowego zakładu im. Ossolińskich, 1842. 85 s.
21. Wasyl Franciszek. *Wiadomość o Ormianach w Polsce*. Lwów: wyd. Naukowego zakładu im. Ossolińskich, 2016. S. 93—267. URL: <https://doi.org/10.12797/KPK.08.2016.08.0>
22. Яремчук О., Барнич М. Самотність серед горіхів. Про що пам'ятають Кути — мала столиця вірмен в Україні — та її найстаріша мешканка. Ж. «*The Ukrainians*». 12 вересня 2016. URL: <https://theukrainians.org/samotnist-sered-horihiv/> (дата звернення: 02.01.2025).
23. Ks. Isakowicz-Zaleski T. Armenian Spring on the Oder. The Life of the Borderlands. Bulletin of the Wrocław Branch of the Society of Friends of Lviv and the South-eastern Borderlands. No. 16. 2017. Wrocław: Wrocław Branch TML i KPW, 2017 р. Wrocław: Oddział Wrocławski TML i KPW, 2017. S. 9—10.
24. Осадчук Б. Мрія Єжі Гедройца. «Політика» і «Культура» в польсько-українських взаєминах. Газета «День». 15 липня 2004 р. № 122.
25. Свідник Д. Український тероризм. Газета «Поступ». 14.06.2004. URL: <https://postup.info/usual.php?what=25580> (дата звернення: 12.10.2025).
26. Курилишин К. Суспільно-політичне, економічне, культурне життя Галичини (квітень 1923 р. — грудень 1930 р. За публікаціями часопису «Діло»). Часопис «Збруч». 30.04.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115254> (дата звернення: 05.02.2025).
27. Стародуб А. Люзії «Втраченого Раю» «Східних кресів» (деякі рефлексії з приводу фільму Войтка Смажовського «Волинь»). URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2033-andrii-starodub-iliuzii-vtrachenoho-raiu-skhidnykh-kresiv-deiakii-refleksii-z-privodu-filmu-voitka-smazhovskohovolyn> (дата звернення: 12.10.2025).
28. Косик В. Польсько-українська трагедія (1942—1944). Українська інформаційна служба. Лондон. Архів ОУН. URL: <https://ounuis.info/publications/50/polsko-ukrainska-tragediya-1942-1944.html> (дата звернення: 09.10.2025).
29. Вировий М.В. Революційний фронт українського самостійництва (Розвиток і стан націоналістичних сил та наші спроможності). Літопис УПА. Т. 24. Передрук підпільного журналу. Торонто; Львів, 1995—1996. 599 с.
30. Бальцер Адам. «Волинь» Смажовського — втрачений шанс по-справжньому порозумітися з українцями. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2022-adam-baltser-volyn-smazhovskohovtrachenyi-shans-po-spravzhnomu-porozumitysia-z-ukraintsiamy> (дата звернення: 09.10.2025).

REFERENCES

- Luhmann, N. (1997). *The Society of Society*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].
- Luhmann, N. (1975). *Power*. Stuttgart: Enke [in German].
- Taradayko, S. (2022). The Decline of the Empire. *Philosophical Thought*, 3, 132—138. Retrieved from: <https://orcid.org/0000-0002-8320-6447>
- Kotliarov, Petro, Kuryliak, Valentyna, & Demchuk, Stefaniia. (2022). Memory, Trauma, and Religious Identity. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 (4), 97—118. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2355>
- Kryl-Mazur, R. (2017). Bukovina as a private homeland of Polish Armenians (Рр. 229—251). Retrieved from: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/46850/krol-mazur_bukovina_jako_ojczyzna_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Last accessed: 02.11.2025) [in Polish].
- Stopka, K. (2010). Polish or Ukrainian Armenians? About the way Armenian history is written in the lands of present-day Western Ukraine. *Lehahayer. Czasopismo poswiecone dziejom Ormian polskich*, 1, 149—174. Krakow: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica» [in Polish].
- Danilewicz, A. (1996). Divine Providence watched over us. *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego (OTK)*, 9, 22—24 [in Polish].
- Danilewicz, A. (1994). About the Armenians and Poles murdered in Banilov on the Cheremosh River in Bukovina. *Biuletyn OTK*, 2, 11—16 [in Polish].
- Danilewicz, A. (2003). From Romanian Bukovina to Lower Silesia. Krakow: Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne [in Polish].
- Bolander, Th. (2024). *Self-reference and paradox. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab, Stanford University*.
- Bondar, T. (2020). Power in the communication system and its transformation in the information society. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova*, 42 (55), 224—233. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
- Lushakhina, T. (2023). Communication policy of public authorities during war. *Publichne administruvannia i rehionalnyi rozvytok*, 20, 471—491 [in Ukrainian].
- Kipiani, V. (2023). *The War of Two Truths*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. (2021). *Ukrainians and Poles: 1000 Years of (Mis)understanding*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Kuron, Ya. (2019). *Poles and Ukrainians: A Difficult Dialogue*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Misylo, Ye. (2014). *Action «Visla»*. Varshava: Ukrainskyi arkhiv [in Ukrainian].

- Isaievych, Ya. (Ed.). (2003). *Volyn and Kholmshchyna 1938—1947 pp.: Polish-Ukrainian confrontation and its echoes. Research, documents, memories*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Genocide. *Online Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-29090> (Last accessed: 12.10.2025).
- Baronch, S. (1869). *A Brief History of Armenian History*. Tarnopol [in Ukrainian].
- Zachariasiewicz, Ks. (1842). *Information about Armenians in Poland*. Lviv: wyd. Naukowego zakladu im. Ossolinskich [in Polish].
- Wasyl, Franciszek. Armenians in the light of premarital announcements from their home parish in Kutly. Source edition (Part 1: 1860—1914). *Rocznik «Krakowskie Pismo Kresowe»*, 8, 93—267. Retrieved from: <https://doi.org/10.12797/KPK.08.2016.08.0> [in Polish].
- Yaremchuk, O., & Barnych, M. (2016). Loneliness among nuts. What Kutly, the small capital of Armenians in Ukraine, and its oldest resident remember. *Zh. «The Ukrainians»*. Retrieved from: <https://theukrainians.org/samotnist-sered-horihiv/> (Last accessed: 02.01.2025) [in Ukrainian].
- Ks. Isakowicz-Zaleski, T. (2017). Armenian spring on the Oder River. The life of the Borderlanders. Bulletin of the Wrocław Branch of the Society of Friends of Lviv and the Southeastern Borderlands. No. 16. 2017. Wrocław: Wrocław Branch 16, 9—10 [in Polish].
- Osadchuk, B. (2004). Jerzy Giedroyc's Dream. «Politics» and «Culture» in Polish-Ukrainian Relations. *Hazeta «Den»*, 122 [in Ukrainian].
- Svidnyk, D. (2004). Ukrainian Terrorism. *Hazeta «Postup»*. Retrieved from: <https://postup.info/usual.php?what=25580> (Last accessed: 12.10.2025) [in Ukrainian].
- Kurylyshyn, K. (2023). Socio-political, economic, and cultural life of Galicia (April 1923—December 1930. Based on publications in the «Dilo» magazine). «Zbruch» magazine. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/115254> (Last accessed: 05.02.2025) [in Ukrainian].
- Starodub, A. (2016). *Illusions of «Paradise Lost» «Eastern Crossroads» (some reflections on Wojtek Smazhovsky's film «Volyn»)*. Retrieved from: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2033-andrii-starodub-il-iuzii-vtrachenoho-raiu-skhidnykh-kresiv-deiaki-refleksii-z-pryvodu-filmu-voitka-smazhovskoho-volyn> (Last accessed: 12.10.2025) [in Ukrainian].
- Kosyk, V. (1993). *Polish-Ukrainian tragedy (1942—1944)*. Ukrainian Information Service. *OUN Archives*. Retrieved from: <https://ounuis.info/publications/50/polsko-ukrainska-tragediya-1942-1944.html> (Last accessed: 09.10.2025) [in Ukrainian].
- Vyrovyi, M. (1995—1996). Revolutionary Front of Ukrainian Independence (Development and Status of Nationalist Forces and Our Capabilities). *Litopys UPA*, 24 [in Ukrainian].
- Baltser, Adam. (2016). *Smazhovsky's «Volyn» — a Lost Chance to Truly Understand the Ukrainians*. Retrieved from: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2022-adam-baltser-volyn-smazhovskoho-vtracheniyi-shans-pospravzhnomu-porozumitysia-z-ukraintsiamy> (Last accessed: 09.10.2025) [in Polish].

Received: 30.01.2026

Accepted: 22.02.2026

Published: 12.03.2026